

Иван Русков, проф. д. н.

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

РАЗКАЗ И РАЗКАЗВАЧ В ЗАПИСКИТЕ НА ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Резюме. Статията изяснява понятието за разказ, разказвач, мемоари, разказ на очевидец и голямо събитие в българската история според книгата „Записки по българските въстания“ на Захарий Стоянов.

Ключови думи: разказ, разказвач, разказ на очевидец, история, мемоари

Читателят и четенето, пишещият и писането, разказът и разказването са средишна топка в мета/поетиката на Записките, проблематизираща житейската граматика на социалните групи на епохата и нейната способност да повтаря синтаксиса на съществуването или да включи в него небивали слова, персонажи, проекти за свят. Писането на Захарий Стоянов се основава на способността му да заяви и отстоява своя оценъчна позиция, разкриваща какво, за кого, как, в какви времена и обстоятелства пише, без да се съобразява с конвенционални рамки и конформистки фрази.¹ В началото на текста си заявява, че целта на писането му не е да сбъдва читателски очаквания (с. 12), а да покаже как сбъдваме свободата си; в края призовава читателите си да застанат заедно с него на колене пред пепелищата на Батак.² Сбъднат е разказът за сбъдването ни, а началото, средата и края на този разказ гради ос на причинността, в която първото и последното, главното и второстепенното непрестанно се преоткриват и губят в играта на видимости и привидимости на водоразделното време.

Тази игра кореспондира и с поетологичния въпрос за жанра на Записките, които са определяни като разностранно единство от фактологични, тематични, разказвачески, стилкови и времеви измерения,

¹ В тази връзка се откроява последователността от три абзаца в предговора, първият от които започва в края на с. 11. Вж. СТОЯНОВ, З. *Записки по българските въстания. (Разказ на очевидци). 1870–1876. Том I.* Варна: LiterNet, 2020, с. 11–13. Казаното в тези три абзаца е обстойно доразвито в редовете до края на предговора (с. 14–18) и е неотделимо от по-общите му и принципни позиции на автора към чужденците и невзелите участие в освободителното движение богаташи и учени.

² СТОЯНОВ, З. Цит. съч. Т. III, с. 199–201.

неподлежащо на строга архитектурална класификация.³ Ето защо, след като откроява някои жанрови проявености в Записките и непомерни за Захарий-Стояновия текст прочити на историци и литературоведи⁴, Никола Георгиев е склонен да ги нарече просто „записки“, но избира да излезе от тавтологичния кръг (*Записките* са записки) чрез втората съставка от заглавието на книгата – на въпроса какъв е жанрът на Записките, „отговорът вероятно ще бъде: разказ на очевидец“⁵.

В отпечатаните приживе на автора том първи и втори е изписано „разказ на очевидци“. Щом остава непроменено в том втори, изписаното от автора под/заглавие не е случайност или грешка. Като пропусна как се изписва и/или и тълкува обозначението „разказ на очевидци“ в съществуващата литература за Записките, ще предложи четири-пет взаимосвързани значения: а) разказът е синтез от разказите на онези, които са видели нещата, за които говорят; б) разказът борави с разказите на лицата, видели нещата, за които говорят. В случая „говорят“ съозначава устното и писменото раз/казване в документ, писмо, вестник и пр., като предполага вписан или експлициран очевидец⁶. По-строго

³ Вж. ГЕОРГИЕВ, Н. Как разказва Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“. – В: *Захари Стоянов. Нови изследвания и материали*. София: Български писател, 1980, с. 16–77.

⁴ „...мечешка услуга прави нашето литературознание на Записките, когато приучва читателя да търси в тях „белетристично разгръщане на образи и характери“, защото такова нещо в тях той няма да намери“; „дългите, понякога измъчени разсъждения защо и до каква степен Записките са художествена творба“, отнемат сили за доказване на „предвзета и недоказуема теза“; с антилитературността си Записките по свой начин участват в развоя на художествената литература. – ГЕОРГИЕВ, Н. Цит. съч., с. 67; 71; 72–73.

⁵ Пак там, с. 77.

⁶ Благодаря на колегите, които при представянето на доклада ми на конференцията „Романът на историята“ (ноември 2020) ми задаваха въпроси за ролите и същността на очевидеца и/или свидетеля в *Записките*. Известно е, че етимологията на думата *свидетел* е свързана с виждането и знанието, че в определени култури и институции тя е и термин, като се регламентират условията за това кой и кога може да бъде свидетел (с цялата подвъпросност на думите му). Тук най-общо ще кажа, че *очевидец* и *свидетел* функционират като синоними в автотекста *Захарий Стоянов*. Поначало в част от текстовете си той е (*може да е*) и герой участник, съответно – да е и очевидец/свидетел, и защитник („адвокат“) на някого или на дадена кауза, и обвинител („прокурор“). Този очевидец/свидетел-адвокат-прокурор е (*може да е*) и *съдия*, независимо кога, в кой свой текст и с каква реторика оповестява, че *съдия е историята*. Бих могъл да предложа редица примери не само от *Записките* или от биографиите му, но и от статиите и брошурите на Захарий Стоянов. За един ракурс от този тип негово писане, пречупен през настъпилото влошаване на взаимоотношенията им, плод на частни, на идеологически и политиче-

погледнато, би трябвало да уточняваме във всеки конкретен случай дали свидетел/и и деятел/и съвпадат, или са различни лица. Би трябвало да определяме колко са свидетелите и доколко може да се разчита на думите им. Нищо обаче не гарантира, че казаното от двама или повече души е по-правомерно от думите на един. А и кого друго да питаме примерно за това какво и как е станало в Парцала, за да разберем дали наистина Каблешков „разказва различни масали и фантастически приключения, с възточно съдържание“⁷, тоест праща слушателите си в Ловченския затвор за зелен хайвер? Няма кого, въпреки че масалите би следвало да са разказвани пред мнозина очевидци. Въз основа на редовете от тритомника като цяло бих могъл да кажа, че в изреча „разказ на очевидци“ е вписано и трето значение: в) разказаното е потвърдено или би могло да бъде потвърдено не само от едно лице. Всеки път, когато е имало и други хора, видели това, за което някой разказва, разказът (действително или потенциално) се мисли като разказ на очевидци. Вариант към този пункт е изрично търсеният конкретен очевидец, какъвто е например случаят с намирането на дядо Вълю и Стефо Далматинеца след Освобождението, за да потвърдят разказаното за мостчето и убийството на Бенковски (т. II, с. 195–203; с. 216–217). Нов вариант е признанието, че дадена част от разказа не може да бъде потвърдена от друго.⁸ В Записките има редове, изразяващи стремежа за набавяне на повече очевидци, освен това се изказва съжаление за ненаписаните лични възпоминания от български общественици (т. I, с. 14–15), но се сочат и спекулации с роли и данни (с. 11, 14, 17). Четвъртото значение: г) с изреча „разказ на очевидци“ Захарий Стоянов акцентира върху чутите, оповестени от него и съхранени по този начин разкази. В заглавието на книгата се казва „разказ“, но в разгръщането на сюжета ѝ тече взаимоприливът на разказ и разкази: от котленските овчари до обитателите на затворите срещахме лица, които ребром *разправят, разказват, обаждат, добавят, прибавят, по/шепват, по/шуват, шушукат, обещаваат, признават, забравят да кажат, дето му е мястото, лъжат, въобразяват си* и пр. Важен интертекстуален оператор в Записките са разказите за и от книгите, които се четат и прераз-

ски причини, пише Стоян Заимов в своите „етюди“. Но тук няма да навлизам в полето на маркираната в тази бележка проблемност. Затова и не се фокусирам върху въпроса за какво Захарий Стоянов би искал *да свидетелстват* написаните от него редове.

⁷ СТОЯНОВ, З. Цит. съч. Т. III, с. 65.

⁸ „До Троян, или по-добре до троянските колиби, има само 6 часа разстояние от нашето дърво, следователно ние ще да бъдем сами до това място, а после вече са събираме с други хора и разказът ни пак приема обектовна форма. Прочее, две минути още търпение, обещавам са, че ще да бъда кратък.“ Вж. СТОЯНОВ, З. Цит. съч. Т. II, с. 204.

казват (т. I, с. 21, с. 35). И тези книги и разкази са съхранени, въпреки че са подложени на язвителни изобличения.

В четвъртото значение се съдържа и идеята, изведена в предговора на том първи, удържана и на десетки места в следващите страници от тома и томове: разказът на очевидците се изправя срещу разказите и деянията на следосвобожденското време, което подценява или забравя представеното в Записките същинско време и главни събития. С разказа на очевидците се твори разказът, който ще свидетелства и след смъртта им, като огласява истината за същинското време, лица и събития.

Пето значение, което се подразбира и е неразривно свързано с останалите, но е добре да се открие и отделно: д) как разказът на очевидците не просто е свързан с проблемността за паметта, забравата, паметното, незабравимото, а с въпроса за това как е експлицирана тази проблемност от Захарий Стоянов. Ще спомена, че само буквално изписаните вариации на „(не) помня“ в тритомника са не по-малко от 96 (по томове съответно: 32, 37, 27). Още повече са вариациите на „(не) забравям“. Така разказът и писането се пре/осъзнават като действие и биване във и срещу битието на забравата и невъзвратимостта на миналото. Знак за това е непрестанното признание за помнено и забравено, за невъзможност да се каже точно какво, с кого и как е станало,⁹ но знак е и отказът да се каже нещо незабравено, което е реторически акт за внушение¹⁰.

Претендирането в ред пунктове на Записките е пределно амбициозно, дръзко, дразнещо и неслучайно попада в арената на хулите, подигравките и оспорването. Ако разказът е синтез на разкази (по буква „а“), освобождава ли се синтезът от съмнение за манипулативно включване на правомерното в хода на по-цялостното изложение? По

⁹ „Доколкото можа да си припомня сега, останало ми е в паметта, че пет-шест души от другарите ни, които вървяха наоколо ми, клюмнаха на земята, пригънати на два ката, като откосен клас на нивата! Няколко глухи изпъшквания „ох, майчице!“ и нищо повече. Аз не съм в състояние да разкажа на читателите ни числото на потерята, ни историята на тяхното появяване тука на това място, ни пак числото и имената на падналите от нашата дружина момчета. Нека немилостивата мъгла отговаря за сичко това“ (II, 137). „Отец Кирил каза, че бил родом от Сопот, от фамилията Кйор Иванови или Кара Иванови – не можа да помня добре. Както той, така и Стефо далматиницът разказаха своя живот доволно напространно; но кой да помне оттогава – цели години са са изминали“ (II, 182).

¹⁰ „Зная нещо по-лошаво за тоя род високи и учени хора, помня стотина фактове за техните дела и поведение, било при турците или сега, но ако задълбоча, ако туря тие фактове на върволица, ще да накарам мнозина с милосливи и благородни сърдца да си прехапят езикът“ (I, 10).

същия начин стои въпросът и тогава, когато се каже, че разказът борави с гледните точки на очевидците (буква „б“). Как борави? С какви цели? Неизбежно опираме до агоналността в следосвобожденското капитализиране на ценностите и изграждането на разкази и образи за миналото и епонимите на България. А пословичната хрисимост на Захарий Стоянов, дворянският му произход и елитарното му образование са изворът на почитанието към него и след смъртта му – до ден днешен.

Той пише за водоразделно време, за трансгресивни събития в историята ни. По тази причина, каквото и както и да напише, неизбежно остават пролуки, отключващи питання. Тези пролуки са десетки, но една от тях няма как да бъде затворена, защото е в прореза между буквата и духа на написаното, между буквалното и реторическото измерение. Тя засяга и повествователната структура. Ако сюжетът, представен в тома или в тритомника, е цялост, организирана и чрез цялостен разказ в нея, но несводим до него, това цялостно разказване, наречено *разказ на очевидци* поне в том първи и в том втори, представлява ли разказ на очевидци и тогава, когато мислим не само за тритомника, но и за кой да е том, глава или разказ в нея? Буквалният отговор е ясен: не.

Изразът *разказ на очевидци* борави с обозначението *разказ* подразбиращо се. И все така подразбиращо се ние го разбираме. Затова и без караници в прочита си знаем, че не става дума за жанра разказ – къс, дълъг, с една или повече случки. А какво тогава е *разказ* в Записките? Кое е това неделимо по-нататък разказване, което е най-малкият за случая разказ, нещото, правещо синтеза или позволяващо да се борави с него, за да се създаде разказът на очевидците в Записките? Въпросът за микроединицата е скачен с въпроса дали това „най-малко“ наративно звено, което е разказ, също се явява разказ на очевидци. С оглед емпирията в Записките отговорът е очакван: налице са ред примери и с един, и с повече очевидци. Но ако се изведе през *патоса* на Записките, твърдението ще бъде друго: всяка отсечка от пистата, по която тичат Ахил и костенурката и за която някой разказва, за да ни каже кой кого е (не е) успял да настигне, е разказ на очевидци.

Стана дума, че и когато липсва друг очевидец, разказът тематизира стремежа към обхватност и обективност: той би искал да предложи разказ на очевидци заради потенциалната възможност да бъде обвинен, ако изкривява истината. Това личи и в маркерите за субекта на говоренето: аз се за/явява като единично лице; за/явява се и с конвенционалното „ние“, оперативно-реторическия заместител на Аза, но и с „ние“, обединяващо го с читателите. Често „ние“ се отнася до конкретни или потенциални лица и групи, които са (могат да са) сънародници, съмишленици, участници в събитията, разказвачи. Но щом стане въпрос за отговорност и отстояване на ценности, свързани с въстани-

ята, Азът е монологичен, ясен, непрекословен в позицията си. Такива са и най-първите думи в Записките.

Оформени в обширен абзац, с първото изречение те изтъкват, че всеки народ има своето минало, което старателно се изучава от потомството, а с второто поставят въпроса „кое събитие би трябало да държи първо място“ при евентуално писане на историята на българите от падането им под турско владичество до Освобождението. Питат кое е главното, водещото, определящото събитие. Отговорът не подлежи на съмнение: това са въстанията и най-вече Априлското въстание от 1876; въстанието е автономно българско дело. Чрез конвенционален оператор за условност („Ако човек се завземе да пише...“) се задава принципът, а изразите „според нас“ и „доколкото ни е известно“ ненаатрапчиво сочат човека, който ще пише. Претенцията е приглушена, тъй че читателят, който е извън кръга на котленските боляри, едва ли е долавял вписаната евангелическа сцена. А в откритостта на писмото вметнатият израз „Разбира ся“ кани читателя за съмишленик срещу злонамереното изкривяване на истината от онези, които поставят „булото на мрака“ пред българските драгоценности. Вписан остава и въпросът „що е истина“, но тя се постановява с акцента „напротив“: „днешната наша свобода има безбройно число мъченици – херои, българи, наши братия“ (т. I, с. 7). След това (с. 8) се явява общностното Ние, включващо и субекта, посочващ героите, народна гордост, и приверждащ имената на част от тях.

Вторият по реда на появата му в Записките абзац извежда Аза, който отново категорично определя и защитава водещото място на въстанията в историята ни. След това Азът преминава в Ние (буквално или изразено с глаголната флексия), сравнява Наполеон с Левски и Бенковски, цитира Кромвел. С третия абзац се отключва серия от абзаци, в които Азът ясно обобщава-заявява, че „нашите възстания заслужават да се опишат и изучат“ с всичките им по-известни херои и воден от тази цел, той е поставил началото („са завзех, за да направя начало“, с. 9).

Ето човека, който трябва да пише, и аз съм човекът, който писа, са станали едно цяло. Затова този аз вече говори за себе си като пишещ, за стратегията си на писане, за героите си, езика си и пр. С написаното е казал кои събития трябва да са на първо място в историята ни и е показал защо трябва да са, отчитайки и слабостите им. Въпреки тях нямаме „друго по-славно минало, което да ни характеризира като народ“ (с. 8). Старал се е да го представи точно и вярно *в границите на действителността* (с. 9). После изтъква кога обикновено се публикуват *записки или лични възпоминания*, обяснява защо не се съгласява с това правило, като едно от съображенията му горе-долу казва, че ако греша или е пристрастен, стотина и повече лица, споменати в книгата му, ще го изобличат подобаващо (с. 14).

Така разказът на очевидци от подзаглавието може да бъде представен във вида: *Разказ на очевидци, точен и верен в границите на действителността.*

А ако включим и заглавието (*Записки по...*), тогава ще се окаже, че в гледната точка на пишещия Записките са Разказ, Разказът е Лични възпоминания [Мемоари].

Записки, Разказ на очевидци и Лични възпоминания са три названия на един и същи стремеж: да се покаже славното минало, Главното събитие в българската история от даден период. Да се създаде създаващият разказ.

Създаването на създаващия разказ в Записките е многопластово.

Според предговора това е разказът за славното българско минало.

Според първите страници в том първи обаче създаващият разказ е библейският: разказът на/за Бащата (Бога) постепенно е снет в разказа на/за Бащата/бащата (стари и нови войводи, бащицата и ангел хранител дядо Вълю). Разказът на/за Майката (Богородица) и Сина е снет в разказа на/за Майката/майката (Баба Тонка) и Сина/синовете (й).

Разказът на и за Бащата и бащите е изместен радикално от разказа на и за синовете. Бащата и бащите, които преутвърждат съществуващото, в това число и старите войводи с техните великоречиви разкази, са отхвърлени.

Разказът на и за синовете се нуждае от разказа на и за Сина, снема го. Така се създава Главното събитие и Разказът за главното събитие – Главният разказ.

Иронико-саркастичните съизмервания с разказите за Блажена Теодора, Мария Египтянка и пр. светии утвърждават Главното събитие като изключително според мярата за святост и мъченичество в Записките.

Записките са непрекъснат с вариациите си разказ за това как се прави разказ.

Правенето включва и сблъсък на разказите. Според края на книгата, страниците за Батак, които повтарят драматични моменти от разказа за въстанието в Панагюрище и други места, всички разкази – своите и чуждите, на синовете и бащите – се сблъскват и взаимоотношават, загубват смисъла си и възможността си да съхранят създадената (и от тях) действителност. Отсъства Логосът на съзиданието („Нямало нито Христос, нито Мохамед да са обади, да добавят на помощ [...]“ – т. III, с. 221). Смъртта на разказите се оказва раждане на разказ за това, че разказите умират и се раждат в един и същи момент. Разказът е феникс. Затова, когато се казва, че „Батак станал прибежище на грабливите кучета и грабливите птици“ (т. III, с. 228), пишещият не поставя точка за край на разказа. Нито точка, нито спогодба за това как, за какво, докъде да се разкаже е възможна, когато разрушението и

създанието са неизбежни и едносъщни измерения на главното.

Създаването на разказа за Главното събитие е създаване на създаващия (ни) разказ в амбивалентния смисъл на създаването и диалектиката на себепознанието: то е и само/унищожение, и само/преодоляване, и само/преобразяване. Това е цената или дарът на само/създаването. Затова както разказът, така и цената или дарът на разказа са постоянно оспорвани от всевъзможни гледни точки.

Няма точка, разкриваща точно и вярно границите на действителността, гарантираща безпристрастие на разказвач и пишещ. Затова забелязваме едно или друго противоречие в нефилософския и ненаучния текст, наречен „Записки по българските въстания“, в който пишещият настоява, че святата истина му е знамето, настоява, че не се ръководи от никакви авторитети, а в същото време цитира авторитети и не крие пристрастието си.

(1) Ако Кондорсе говори, че безпристрастна история на един народ може да напише само незаинтересования чужденец, то тая истина може да се приспособи най-добре на нашите разказвачи, които не само че са били заинтересувани, не само че страдат от патриотически тенденции, но са изяли още и по стотина тояги за своите постъпки и убеждения. (2) Възможно ли е от подобни хора да искаме хладнокръвие? (3) Освен това недейте забравя, драгий читателю, времето и обстоятелствата (1881–1883 г.), в които е писана настоящата книга. (4) Най-много наруших аз сякакви благоприличия и правила, когато описвам делата на гнусният предател; а като дойда в Батак, Перушица и пр., когато ви введа в окървавените храмове на тие две исторически селца, там не искайте вече от разказвачът никаква сметка. (5) Думите: поганиц, варварин, звер, кръвопиец и пр., които не звънтят твърде благоприятно и на моето ухо, неволно са изтърваха изпод перото ми. (6) Впрочем, надявам са, че ще да получа прошка за тая грубост, защото множество обстоятелства има да ма извинят. (Том I, с. 12)

Пасажът показва различаването на *разказвачи* от *разказвач* номинативно в (1) и (6), но едносъщиято между тях и *пишещия* по оста на обективно – субективното в думите им: (1) – (4). Пишещият аз чрез цитиране на авторитет и с реторически похвати – (2), (3), (6), свързва въпроса за обективното писане на история с неизбежната в дадени случаи тенденциозност на разказвачите и на пишещия. В такива случаи патосът е главният субект на писане-говеренето. Патосът е мярката за искреност и правдивост на словото, показващо проявите на мерзкото и ужасното в действителността и изразяващо нечие отношение към тях.

Като чете предговора на появилия се през 1884 г. том I, тогавашият читател не е могъл да знае дали авторът е пряк участник в кръвополитните събития (4). Не е могъл да знае, че тези събития, разка-

зът за които е направен по устни и писмени сведения на други лица, ще бъдат поместени в края на том III (1892 г.), публикуван след смъртта на автора.

Но читателят е предупреден за особеностите на изказа в книгата и е склоняван да го приеме. Казва му се, че ако Кондорсе е прав, тогава, щом българи пишат за българската история, не би могло да има обективна история. За обективност от онези, които са познали истината за нещата с помощта на тояга, е поначало излишно да се пита. Написаното понякога е подчертано субективно даже против волята на пишещия (5). Въпреки това той очаква прошка за своеволието си, което въобще не е своеволие, пък и да е, читателят трябва да се съобрази с извиняващите го обстоятелства (6). Някои обстоятелства са подсказани в самия пасаж, други ще намерим в предговора, трети са дадени в основното изложение. На практика „всичко“ е извиняващо. Парадоксът е снет в особена логика – Кромвел „е казал велика истина“, че в големите преврати на историята най-далеч са отивали ония, които не са имали план (с. 9). Предговорът казва-недоказва, че и Голямото българско събитие е направено без план, но като са нарушили реда, въстаниците са достигнали трансгресивната далечност, която поражда главния разказ, но тя самата е необозрима. Затова и разказът е винаги недовидян-недотворен, той е роден-родим и в това е постоянната му сила: да произвежда въпроси и представи за себе си и да се възпроизвежда чрез тях.

Трансгресивната далечност е непостижима за този или онзи по черк. Не може да се покаже и изрази. Пишещият реторически мощно внушава това. Част от внушението се гради с тематизираното търсене-ненамиране на обективност и уместност на изказа. Следва жестът с очакваната прошка за грубостта на участниците в големите събития и на някои картини, „копирани от действителността“. Те са не само груби, дозира мярата си поклонникът на инак невъзможната истина, която обаче някои изкривяват, те са дори и отвратителни, но виновник за това не е езикът му, а българският живот, който ги е създал такива (пак там). Ето живота, ето човеците, казва Пилат, бранейки, видимо, себе си и книгата си, но всъщност неговото „каквото писах, писах“ е свещенопис, бранещ синовете размирници и трансгресивната величина на изминатия от тях път.

Подминах годините, в които е писана книгата според посоченото в цитата: 1881–1883. Любознателният читател се досеща какво отказва да посочи пишещият и че то включва и публикувана от Захарий Стоянов брошура, и останал „в чекмедже“ негов текст, показващи колко надалеч в падението си могат да отидат онези, които са имали план и са знаели накъде вървят с благозвучен език и съпровода на раболепно „ура!“. В частност включва и уволнение, и пътуване на Захарий Стоянов, който след време се оказва в Пловдив. След Освобождението

бяга в Пловдив (знае къде отива), за да не бъде съден, а през 1876, за да бъде съден, е завлечен с окови в затвора на града. Биванията в тъмница са неизменна част от главния разказ в том трети.

Главният разказ е постоянно в досег с предходното и страничното, постоянно преминава невидимата бразда, която ги свързва и разделя. Във връзка с това ще разгледам два от най-кратките абзаци в Записките, състоящи се от общо три изречения, оформящи началото на глава първа от том първи – „Няколко подробности“.

(1) Преди да започна разказът си, съответствующ на заглавието на настоящата книга, аз моля читателите си да имат минутно търпение и ми позволят, за да ги запозная с някои предварителни обстоятелства, некасающи са до главният предмет на книгата.

(2) Който от читателите не намира занимание в описанията, изложени в първите две глави, то той свободно може да ги изостави и върви напред. (3) Аз намерих за добре да поместя тие предварителни разкази, съгласието на разказвачът, както той си ги бе изложил от по-напред. (Т. I, с. 11)

Ще се откажа от по-пространното анализиране на цитата, във второто изречение от който пишещият поощрява читателя да постъпи според вкуса си и сам да реши *какво го занимава*. Изразът „не намира занимание“ е занимателен. Той не може да се сведе до забавление, развлечение, запълване на времето, но не ги изключва, както не изключва и любознателност, запознаване или припомняне на определени не/познати неща. Това е особена реторика на изложението, защото това – читателят да пропусне нещо, което е написано и предназначено за четене, *сякаш* написаното го няма – не е равно на случаите, в които нещо е пропуснато от автора. Съвсем отделен е въпросът дали и кой би питал за нещо, което е пропуснато, в частност – кой би питал за живота на котленските овчари, представен в първа глава. Само че втора глава е за абаджиите в европейския Русчук, за смъртта на Ангел Кънчев, за дейността в едно читалище, за създаването на българския революционен комитет, тоест за казаното в нея комай мнозина биха питали. Налице е многозначителна добронамереност в позицията на пишещия: от една страна, казва той, прескачай, щом написаното от мен не те вълнува. От друга страна, като ти позволявам да прескачаш (не че мога да ти забраня да го направиш), аз те поставям и на моето място (брат при брата сиромаш): какво би направил ти, като пишещ, би ли включил такива редове? А като съм започнал, нека те питам и друго: съгласен ли си, че това не би било „занимание“ за никого, тоест трябва ли изначално да пишем така, че да занимаваме читателя само с „главния предмет“ или само с геройските подвизи? Знаем ли къде е границата между главния и неглавния разказ и кой от тези разкази поражда другия?

Такива определено-неопределени като занимателност се оказват двете начални глави в том първи: „Няколко подробности“ и „Българският революционерен комитет“.

Дали следващите глави са представени като занимателни?

Помним, че в предговора си авторът определя цялата първа част на книгата си като „малко еднообразна“, защото „няма в нея твърде трескави херойски подвиги – въртене на ножове и пукане на пушки“, само че с втората част обещава да задоволи [очакванията, вкуса на] читателите (т. I, с. 11). Коя е първата част на книгата? Дали това е том първи като цяло? Нека потърсим отговора у Захарий Стоянов: в първи и втори том той не препраща към други томове от Записките, а в том трети препраща към том втори, като изписва тъкмо „том“ (вж. бел. под линия, т. III, с. 36, с. 72). Във второто изречение от том втори пък пише: „В настоящият том на нашите *Записки* е описано една част от това възстание, най-важното и най-общото¹¹ – действията на главният негов деятел – Бенковски войвода“ (т. II, с. 5). Не стигаме до безспорен извод просто защото понятието „книга“ и понятието „том“ могат да се отнасят до едно и също тяло (контекстуално това е том първи), но могат и да не се отнасят – книгата се състои от томове. Ако приемем, че *том* и *част* са контекстуални синоними, тогава целият първи том е съизмерим с първите две глави от същия том по степен на еднообразност и липса на спиращи дъха херойски прояви. Знаем обаче, че в IV, V и VI глава на първи том са представени съответно възстанието от 1875, предпоставките за възстанието от 1876 и действията на апостолите, агитацията в четвърти окръг с изрично изведените в тази VI глава вътрешни заглавия на две трансгресивни величини в разказа – „Първа среща с Бенковски“ и „Великото народно събрание в Оборище“. Предвид херойските мустаци и херойските приказки на някои „стари войводи“, за които четем в страниците на IV глава, бихме казали, че това колебливо-обобщено определяне за естеството на първата част добива плът и кръв в полите на иронията и самоиронията, появили се в редовете за не/станалото възстание през 1875 и неочаквано превърнали се в занимателност и в следващите томове, т.е. *как* на разказа и *какво* на разказа си съперничат „по занимателност“, представяйки многоликостта на главното събитие. Тъй като е изключено казаното в предговора идеално да „пасне“ на даденостите в сюжета на цялото, приемам, че „първата част“ се отнася също до първите две глави от том първи. Не се ли подвеждам обаче от реторическата мяра и самооценка на автора? Цитирам думите му от началото на глава III – „Баба Тонка“: „Мисля, че не безинтересно ще бъде за читателите, ако ги запозная горе-долу с животът на тая българска майка, която [...]“ (т. I, с. 100).

¹¹ Тоест най-масовото за България – б. м., И. Р.

Не зная дали не се подвеждам. Можем да делим книгата или даден том на части, водени от избрания от нас аналитичен ъгъл. Владеещите граматиката на анализа по всяка вероятност ще се справят с реториката на Записките и нейната играеща мяра. Моя милост не успява да разбере къде е границата, отвъд която текстът може да бъде еднозначно възприет. В този смисъл и не мога да реша дали авторът не започва главния разказ с майката баба Тонка, а в неглавния, сред подробностите е оставил разказа за Богородица и нейните чудеса. Но стане ли дума за майките, ще трябва да говорим и за мястото на бащите и синовете в не/главния разказ. Вижда се, че делитбата не е въпрос на случайно или неслучайно употребен от някого израз. Главите в том I са шест. Ако го разделим на две равни части, третата глава, за Баба Тонка, ще се окаже към „първа част“. Вече сме нарушили авторовата мяра за не/занимателно четиво, като мотивът ни, да речем, е съобразен с това, че с IV глава започва главният разказ. Занимателно е, че така получената „среда“, разделяща поравно шестте глави, мерена през отношенията на броя страници, съдържащи се в „половините“, почти идеално съвпада със „златното сечение“ на тома. А все така занимателно е да се попитаме къде в този том от шест глави се говори за велики избраници, за велико събиране? Дали това не е шестодневът в Записките, нуждаещ се от венеца на творението в шестия ден? Не зная.

На второ място (по повод на трите изречения от началото на глава първа) ще отбележа, че в първото изречение се говори за разказ и обстоятелства, във второто се говори за описания, а в третото – за разкази. Контекстуално можем да приемем, че думите *разказ* и *описание* са използвани като синоними. Дали да оставим отворена и вратичката на разбирането, че разказ и описание са понятия, с чиято помощ говорещият казва не изцяло да се пропуснат първите две глави, а само описанията в тях? Ще рече, някогашният читател е знаел що е разказ и що е описание? Но пак контекстуално думата *описания* от второто изречение се свързва с изреча „предварителни обстоятелства“ в първото изречение, а този израз, на свой ред, се свързва с изреча „предварителни разкази“ в третото изречение. Очевидно е, че се строи връзка между *предварителни обстоятелства – описания – предварителни разкази*.

Да обобща: говори се за два вида разкази. Единият е наречен съответстващ на заглавието на книгата – това пише в първото изречение. Това е главният разказ, който се свързва с „главния предмет на книгата“, а в том втори се свързва изрично и с главния деятел, Бенковски войвода. Другият вид разкази са „предварителните“, те се свързват с „предварителните обстоятелства“. Избрахме две възможности: а) предварителни разкази и описания са синоними, така че читателите могат да пропуснат изцяло главите, заети с този вид предварителност; б) не са синоними, затова читателите могат да пропуснат описанията.

Пропуснах третото от цитираните изречения, в което Захарий Стоянов¹² показва спогодба: Азът в изречението оповестява, че със съгласието на разказвача решава да включи предварителните разкази, както са били подготвени по-рано от разказвача. Азът, който твърди, че нататък ще подхване главния разказ за главния предмет на книгата, и разказвачът, който се е съгласил с Аза за избора на предварителното, тези две фигури от спогодбата имат различна роля. С разказвача се свързва предишно виждане-мислене-(и-писане), предишно възсъздаване на нещата от миналото. С Аза се задава разбиране за миналото и за книгата към времето на писането, „сега“. По съдържание и време предварителността обхваща най-вече летоброенията и битието на овчарите с тяхната вяра в написаното. Включва и пътя на осъзнаването на себе си като произведен от определени разкази. Азът, който говори за разказвача и с разказвача, за читателите и на читателите, се ситуйра в едно условно „сега“, което е време на писането, повече или по-малко подразбирано и като време на първоначалното публикуване. Както стана дума, том първи е писан в периода 1881–1883 г., а в края на предговора е посочено: „Пловдив, 22 Януарий 1884 г.“ Този Аз ще нарека „пищещ аз“, явяващ себе си като Аз в текста. Пищещият Аз се изразява така, че позволява да схванем предварителното (обстоятелства, описания, разкази) като съставка от първите две глави (първата част), успоредно с които реконструира и предходно свое „аз“, което е по-скоро аз-те. Но тази предварителност е част от стремежа към откритост, към явяване на билото, в което аз-те на слятостта с масата и катадневното ще се пропука, плахо ще се заяви свое „аз“ на 1 май 1870 година с изричането на първата лична, а не бащина дума за свят и сполука, и постепенно ще се даде ход на откриващата се многоликост на света, езиците и Аз-а, който ще представи главното събитие и езика, създаде образа на възделения час, 1 май 1876, екстремно оказал се 20 април.

Разказвачът е свързан с континуума на света пряко, като очевидец/свидетел, и формира разказ или препредава разказ, посредством който трансформира потока на бивалото-и-биването в дискретни единици. Азът – ролево, не съвпада с този разказвач, тъй като дирижира и дозира степента на споделено-спомненото от разказвача, полага го в оценъчно-концептуалните перспективи на книгата си. Открива се и като наблюдаващ вече написаното от себе си „дотук“, превръща определени места в особен вътретекстов конектор както по отношение на вече представеното, така и по отношение на това, което предстои да

¹² Какво се разбира под името *Захарий Стоянов* в Записките, добре знаем от вече цитираната студия на Никола Георгиев: говорещият е едно от измеренията на пишещия Захарий Стоянов, което е по-частно измерение на надредното именуване *Захарий Стоянов*.

бъде представено. Поне два от конекторите заслужават обхвaten и дълбочен анализ. Те изцяло се състоят от първите абзаци, разположени в началото на глава VI и глава VIII от том II (II.VI.I. и II.VIII.I.).¹³

Цялостният разказ е травматичен разказ за включването и изключването на човека от позиции и ценности, позволяващи му да прави битието си, а не само да го обитава, бидейки в себе си, и да прави разказа за своето биване, т.е. да говори за себе си, нещата, частни и общностни проекти и събития. От битие в себе си към битие за себе си. Познатата ни концепция на Хегел¹⁴ има своите конкретни измерения: в сюжета на Записките тече план на наблюдение и самонаблюдение, в който както участта на отделно взетия Джендо/Захарий, така и апостолско-въстаническата дейност на водачите са представени като движение от вид и степен на неосъзнатост към вид и степен на осъзнатост спрямо предходно състояние. Казано с речника на възрожденските дейци, това е движение от приробено биване (част от което се изразява с непознаването и невладеенето на изкуствеността да оперираш с многообразието от изразни възможности на словото или с културните етикети и норми на различните верски, етнически и социални групи) към въстание, оказало се възможно заради овладяното изкуство да убеждаваш със словото си. Особено съществено в Записките е обаче и това, че тъкмо по отношение на главния разказ непрестанно се оказва, че изкуството да (се) убеждаваш и изкуството да (се) заблуждаваш преливат едно в друго заради енергията на чувствата и желанията, режисирали театъра на 1876. В този смисъл разказът е разказ за само/заблуди и осъзнаването им, като ту в сериозен режим, ту в комичен показва, че няма точка, в която разбирането и себеразбирането да са неусъмними. Заблудата играе ролята на постоянен персонаж. В едни случаи тя е религията, в други се оказва „новата религия“ – на апостолите революционери.

Разказът е (би могъл да е) разказ на очевидци в границите на действителността, но действителното е въпрос не на философска рефлексия за видимо и невидимо, за сенки и вещи, за архетип и образ и пр., а за включването на изключения, включване с цялото му сърце и душа в действителното начало и целеустремеността на определено време. Играта на привидимости и желания мощно нахлува в умовете и душите, тя кара хората да живеят с ритъма и изгледа на онази въжделена действителност, която е същинска, колкото и театрална да се окаже, когато се гледа с други очи след време. Същинското и театралното не са антиподи, те могат да са единсъщност, позволила играта на бун-

¹³ СТОЯНОВ, З. Цит. съч. Т. II, с. 117–118; 204.

¹⁴ ХЕГЕЛ, Г. В. Ф. *История на философията*. Том 1. Второ издание. Прев. Г. Дончев. София: Наука и изкуство, 1982, с. 130–133; 141.

та. Мярата за действителност в Записките не е мярата на философията или мярата на коя да е наука. Когато например говорим за мярата на историята и мярата на литературата, това са и тесни, и твърде широки предели на мисленето за действителността, защото под литература имаме предвид фикционалното начало, а не как е работело и от какво е било стимулирано да работи по такъв начин въображението на някого в дадено време и място, че да приема въобразеното за действителност.

Разказ на очевидци в границите на действителността. В този разказ личните възпоминания – какво помня, и национално паметното – какво да се помни, еднакво се базират на станалото в миналото. Разказът се създава чрез това, което видях, и чрез това, което узнах. И едното, и другото може да е чувство, събитие, по-цялостен или по-кратък разказ, документ, който аз – пишещият, избрах, получих, публикувах. Гледан формално, атомистки (на парче), и сюжетът на разказа, и неговата фабула не се състоят само от лични възпоминания на Захарий Стоянов. Ала че не е така, че това не са само мемоари, без номинативно да използва термина мемоари, пишещият ясно оповестява, както ясно оповестява ред свои роли. Включително, както е например в посочените по-горе конектори, ние-аз-пишещ-разказвач се сливат-разделят в една фигура и страстно показват личния ангажимент. В какъв смисъл? В смисъл, че този, който говори-и-пише, този аз-ние е и аз-те. Не само говори за някого, а говори в името на някого и от името на някого. Аз-те-ние се събират-разделят, разгръщат разказа за настоящето на миналото и настоящето в миналото така, че личните възпоминания и личният ангажимент – на и за Джендо/Захарий, на и за Хлътев/Бенковски, на и за десетки живи и мъртви спояват и оличностяват разказа.

Разказът е историчен.

Кратък, точен и верен в рамките на историчността.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

ГЕОРГИЕВ, Н. Как разказва Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“. – В: *Захари Стоянов. Нови изследвания и материали*. София: Български писател, 1980, с. 16–77.

ХЕГЕЛ, Г. В. Ф. *История на философията*. Т. 1. Второ издание. Прев. Г. Дончев. София: Наука и изкуство, 1982.

REFERENCES

GEORGIEV, N. *Kak razkazva Zahari Stoyanov v "Zapiski po balgarskite vastaniya"*. [As Zahari Stoyanov tells in "Notes on the Bulgarian Uprisings".] In: *Zahari Stoyanov. Novi izsledvaniya i materialy*. [Zahari Stoyanov. New research and materials.] Sofia: Balgarski pisatel [publ.], 1980, pp. 16–77.

HEGEL, G. W. F. & G. DONCHEV (trans.). *Istoriya na filosofiyata*. T. 1. [History of philosophy. Vol. 1.] Second edition. Sofia: Nauka i izkustvo [publ.], 1982.

STORY AND NARRATOR IN THE *NOTES* OF ZAHARI STOYANOV

Abstract. The article clarifies the concepts of a story, narrator, memoirs, eyewitness account and elaborates on a major event in Bulgarian history according to the book *Notes on the Bulgarian Uprisings* by Zahari Stoyanov.

Keywords: story, narrator, eyewitness account, history, memoirs

Ivan Ruskov, Prof., DSc.

Plovdiv University "Paisii Hilendarski"

24, Tsar Asen Str., 4000 Plovdiv, Bulgaria

E-mail: ivan_ruskov@uni-plovdiv.bg